

Remundt, Jos van (2020), *De achterkant van verhalen. Anders kijken naar de Bijbel en de Koran*, Utrecht: Eburon, pp. 420, ISBN 9789463013079, € 29,50.

Jos van Remundt stelt op de eerste pagina van zijn boek het volgende: “We willen met dit boek aantonen dat er niet één interpretatie bestaat bij een uitleg van de teksten en de verhalen die staan in de Bijbel en de Koran”. Hij geeft tevens aan dat interpreteren niet zonder gevaar is: beide Heilige Schriften kennen discutabele teksten en bepaalde letterlijke vertalingen kunnen leiden tot discriminatie en zelfs tot geweld tegen bepaalde groepen. Daarom is het van belang om vrij te kunnen denken: “Stel daarom vragen bij verhalen, want alles heeft een achterkant”.

Het boek valt uiteen in drie delen. Het eerste deel (de hoofdstukken 1 tot en met 4) betreft de probleemstelling en duiding. In hoofdstuk 1 wordt allereerst ingegaan op de invloed van teksten op het openbare leven en op het gegeven dat de christelijke en traditionele verhalen ons steeds minder te zeggen hebben. Daarna worden verscheidene religieuze en niet-religieuze kernervaringen of -momenten besproken die een grote invloed hebben gehad op de geschiedenis. Tenslotte wordt kort ingegaan op het humanisme en op de religieuze situatie in Nederland van de laatste decennia, waaronder de opkomst van orthodoxe groeperingen. Hun verschijnen koppelt Van Remundt aan het belang van het boek: het perspectief van waaruit je kijkt, bijvoorbeeld orthodox, bepaalt hoe je een tekst interpreteert.

Dat verhalen op verschillende manieren geïnterpreteerd kunnen worden, is de hoofdgedachte van hoofdstuk 2. Van Remundt maakt hierbij een onderscheid tussen een fundamentalistische, orthodoxe, liberale en vrijzinnige kijk op teksten, die hij schematisch weergeeft.

In hoofdstuk 3 is uitgewerkt hoe, door de komst van het schrift, teksten uit de orale traditie vastgelegd en bewaard konden worden. Tevens wordt ingegaan op de ontwikkeling van teksten en verhalen en op de boekdrukkunst. Een waardevol element in dit hoofdstuk is het onderscheid dat gemaakt wordt tussen eerste ofwel letterlijke taal, en tweede taal waarin gebruik gemaakt wordt van beelden, gelijkenissen en metaforen, waarvan vaak sprake is in religieuze teksten.

In hoofdstuk 4 worden begrippen uitgelegd die te maken hebben met tweede taal, te weten mythen, legenden, sagen, sprookjes, fabels en archetypen, steeds geïllustreerd aan de hand van voorbeelden.

Deel twee, dat de hoofdstukken 5 t/m 8 omvat, heeft betrekking op de inhoud van de Tenach, de Bijbel en de Koran. Hoofdstuk 5 is gewijd aan de het jodendom, hoofdstuk 6 aan het christendom en hoofdstuk 7 aan de islam. Deze hoofdstukken kennen een min of meer parallelle opbouw. In ieder hoofdstuk wordt ingegaan op de geschriften (bijvoorbeeld naast de Tenach ook de midrasjiem), spanningen rondom het ontstaan van de betreffende religie, verschillende stromingen en mystieke tradities. Daarnaast kent elk

hoofdstuk eigen thema's, waarbij weergegeven wordt hoe deze thema's uitgewerkt zijn in de geschriften. Zo komt onder andere in hoofdstuk 5 het thema vrije wil aan bod, wordt in hoofdstuk 6 aandacht besteed aan de personen Jezus, Maria en Maria Magdalena en wordt in hoofdstuk 7 gesproken over Mohammed en de vijf zuilen.

In hoofdstuk 8 wordt ingegaan op de overeenkomsten én de verschillen tussen jodendom, christendom en islam bij zeer uiteenlopende onderwerpen. De rode draad is, vergelijkbaar met de vorige hoofdstukken, het gaat om wat de geschriften te zeggen hebben over deze onderwerpen. Ook thema's die gevoelig (kunnen) liggen, zoals de positie van de vrouw, homoseksualiteit en het gebruik van geweld, komen aan bod. Er wordt hierbij inzichtelijk gemaakt dat er niet alleen verschillen zijn tussen de drie wereldreligies, maar dat ook daarbinnen elke stroming en traditie verschillende opvattingen heeft. Hierbij wordt verwezen naar de wijze waarop door fundamentalisten, orthodoxen, liberalen en vrijzinnigen geschriften geïnterpreteerd worden, zoals in hoofdstuk 2 uiteen is gezet.

Het derde en laatste deel van het boek behandelt de praktijk. Hoe is en wordt in de praktijk met de teksten omgegaan? Er is daarbij ook aandacht voor beeld en muziek. Bovendien wordt aan de lezers voorgelegd hoe zij een tekst kunnen lezen, vertellen en analyseren. In hoofdstuk 9 wordt ingegaan op vertalingen van de Tenach, de Bijbel en de Koran. Van Remundt legt onder andere uit dat het maken van een vertaling altijd gevolgen heeft: woorden kunnen bijvoorbeeld in een vertaling een andere betekenis of klank krijgen en de vertaling wordt altijd beïnvloed door de vertaler: wil hij of zij brontaalgericht te werk gaan (de tekst zo letterlijk mogelijk vertalen), doeltaalgericht (de vertaling moet voor de lezers goed te begrijpen zijn) of wordt er een tussenpositie ingenomen? Tevens kan voor (orthodoxe) joden en moslims de vraag spelen of respectievelijk de Tenach en de Koran wel vertaald mogen worden.

Om een godsdienst goed te kunnen begrijpen, is kennis van de teksten onvoldoende: ook kunstwerken en afbeeldingen dienen bestudeerd te worden, zo wordt gesteld in hoofdstuk 10. Hoewel het jodendom en de islam een beeldverbod kennen, komen in beide tradities afbeeldingen voor. In het christendom komen kunstuitingen veelvuldig voor en Van Remundt schetst hoe het gebruik van beelden ontstond en zich in de loop van de geschiedenis ontwikkeld heeft. Tevens gaat hij in op het gebruik van afbeeldingen binnen de islam en op controverses (zoals de Beeldenstorm en de vraag of Jezus en Mohammed afgebeeld mogen worden).

Hoofdstuk 11 gaat over religieuze muziek binnen de christelijke traditie; jodendom en islam komen kort aan bod. Na een kort geschiedenisoverzicht over (lied)teksten, volgen verschillende (korte) alinea's die, grotendeels chronologisch, ingaan op muziek en zang binnen de kerk.

Vertalingen van de Bijbel, de Tenach en de Koran voor kinderen vormt het onderwerp van hoofdstuk 12. De kracht van dit hoofdstuk zit hem, naast de hoeveelheid gedetailleerde informatie over met name christelijke vertalingen (kinderbijbels), in de boodschap

van het hoofdstuk. Er wordt verhelderd dat het maken van dergelijke vertalingen leidt tot het maken van keuzes: welke verhalen nemen we op, welke verhalen of details laten we weg, welke stijl dient gehanteerd te worden en welke boodschap willen we aan de lezers – de kinderen – meegeven? Kortom, er is sprake van interpretatie en bij elke keuze die gemaakt wordt, kunnen kritische vragen gesteld worden. Van Remundt stelt deze vragen ook, waarbij hij terecht opmerkt dat niet alleen de teksten, maar ook de bijbehorende illustraties laten zien welke visie de auteur en de uitgever hebben.

Hoofdstuk 13 bestaat uit drie delen. In het eerste deel staat de vraag centraal welke verhalen je kracht, inspiratie of inzicht geven in bepaalde levensvragen. Het tweede gedeelte richt zich op de praktijk: hoe vertel je een verhaal? Ook worden er tips gegeven hoe je anderen kan begrijpen door aan elkaar je eigen levensverhaal te vertellen, hoe een verhaal in spelvorm behandeld kan worden en hoe je aan de slag kunt gaan met het vertellen van verhalen bij foto's van actuele gebeurtenissen. Hoe je een tekst kan lezen en analyseren, om zo het verhaal achter het verhaal te ontdekken, wordt uiteengezet in deel 3. In hoofdstuk 14 ten slotte wordt per hoofdstuk verwezen naar literatuur en websites om jezelf verder te verdiepen in de materie.

Het boek vormt een schat aan informatie over de Tenach, de Bijbel en de Koran en hoe met deze teksten omgegaan is en kan worden. Het boek is prachtig vormgegeven, met mooie en relevante afbeeldingen. Voor professionals binnen het werkveld van theologie en levensbeschouwing zal datgene wat Van Remundt uiteenzet, in grote lijnen bekend zijn. Het boek kan dienen als naslagwerk – met in achtname van een aantal slordigheden en onjuistheden op detailniveau – en de gegeven voorbeelden kunnen gebruikt worden als lesmateriaal, met in het bijzonder de goede werkvorm die uiteengezet wordt in paragraaf 13.10. Een voorbeeld van een onvolledigheid dan wel onjuistheid is de bespreking van de legende over de Ka'ba in hoofdstuk 4. Hierbij wordt gesproken over de twee kinderen van Hagar, maar wordt alleen Ismail bij naam genoemd en is het niet duidelijk wie het tweede kind van Hagar is. Soms geeft Van Remundt goede aanzetten, maar verzuimt hij deze uit te werken. Hiervan is eveneens een voorbeeld te vinden in hoofdstuk 4. Van Remundt stelt dat mythen kunnen leiden tot een legitimering van ongelijkheid tussen man en vrouw, en dat bijvoorbeeld in de Bijbel en de Koran sprake is van een ondergeschikte rol van de vrouw. Maar hij werkt dit niet verder uit door voorbeelden te geven en hier andere teksten en/of interpretaties tegenover te zetten; het blijft bij een losse opmerking.

Voor het brede publiek biedt het boek een kennismaking met jodendom, christendom en islam en hun geschriften. Belangrijke inzichten zijn het verschil tussen eerste en tweede taal, dat er sprake is van diversiteit binnen en tussen de religies wat betreft standpunten, maar ook wat betreft de wijze waarop met teksten omgegaan dient te worden, en dat teksten op verschillende wijzen geïnterpreteerd kunnen worden.

De opzet van het boek is naar mijn mening echter niet altijd helder. Buiten een uiteenzetting van de opbouw van het boek in drie delen, wordt aan de lezer niet uitgelegd waarom de hoofdstukken in de huidige volgorde zijn opgenomen en waarom binnen een bepaald hoofdstuk, voor een bepaalde volgorde van thema's gekozen is. Het zou een meerwaarde voor het boek zijn als de gegeven informatie meer geduid wordt: wat wordt er in welk hoofdstuk behandeld en waarom? Ook zou er gekeken kunnen worden naar interne samenhang, zowel binnen de hoofdstukken als over hoofdstukken heen. Zo lijken inhoudelijk gezien de hoofdstukken 9 en 12 op elkaar aan te sluiten, daar ze beide betrekking hebben op vertalingen, en is het niet duidelijk waarom de inhoudelijke lijn onderbroken wordt door de hoofdstukken 10 en 11. In hoofdstuk 1 wordt de keuze voor de betreffende kernmomenten niet toegelicht en dat geldt ook in de hoofdstukken 5 t/m 8 voor de thema's en de volgorde waarin deze thema's aan bod komen.

De boodschap van het boek, namelijk dat er niet één juiste interpretatie bestaat, had mogelijk nog meer centraal gezet of herhaald kunnen worden. Zo wordt in de hoofdstukken 9 en 12 inzichtelijk gemaakt dat bij elke vertaling keuzes gemaakt moeten worden. In hoofdstuk 10 wordt echter slechts minimaal uitgewerkt dat beelden interpretaties vormen die de tijd en cultuur waarin ze gemaakt zijn, weerspiegelen en de visie van de maker(s) weergeven. In hoofdstuk 8 wordt bij het thema "vrouw" het schema uit hoofdstuk 2 over de verschillende mogelijke interpretaties heropgenomen en elders wordt een aantal keer verwezen naar orthodoxe gelovigen, maar het onderscheid tussen verschillende 'typen' gelovigen en hun kijk op teksten, wordt niet systematisch uiteengezet en toegepast. Dit had hoofdstuk 8 krachtiger gemaakt en geleid tot meer interne samenhang met hoofdstuk 2 en met het doel van het boek. Bij het schema zelf had opgemerkt kunnen worden dat de dagelijkse geloofspraktijk meer divers is dan in een schema weergegeven kan worden, wat inhoudelijk gezien ook aansluit bij de visie van het boek.

Ten slotte kan de vraag gesteld worden of de lezer na lezing van het boek daadwerkelijk in staat is om vragen te stellen bij verhalen en op zoek kan gaan naar de achterkant van deze verhalen. Mijns inziens is dit in hoofdstuk 13 nog niet voldoende uitgewerkt. In het derde deel van het hoofdstuk (*Een tekst zegt meer dan je denkt*) worden onder andere tips gegeven om een tekst te analyseren, wordt de *lectio divina* uiteengezet en worden verschillende invalshoeken genoemd van waaruit een tekst gelezen kan worden. Er wordt echter niet ingegaan op de vraag hoe deze aspecten met elkaar samenhangen en hoe je ze concreet in kan zetten om het verhaal achter het verhaal te ontdekken; een synthese of conclusie ontbreekt en er zijn weinig voorbeelden opgenomen.

Van Remundt legt in hoofdstuk 12 uit dat schrijvers en vertalers verschillende visies kunnen hebben op het lezen van een boek. Het lezen van dit boek moet wellicht niet zozeer als een lineair proces beschouwd worden (een tekst moet een duidelijke boodschap hebben), maar als een creatief proces (de lezer trekt zijn eigen conclusies). Op basis van

alle informatie, aanzetten, voorbeelden en illustraties die Van Remundt geeft, maakt de lezer zijn eigen verhaal; precies datgene wat Van Remundt voor ogen heeft.

Corline Melisse

(Onze Lieve Vrouweyceum, Breda)

Boersema, Pieter (2020), *Het Woord in beeld en taal: De contextualisatie van het christelijk geloof*, Antwerpen-Apeldoorn: Garant, pp. 384, ISBN: 9789044137767, € 32,50.

Pieter Boersema is (emeritus) gasthoogleraar godsdienstwetenschappen en missiologie aan de Evangelische Theologische Faculteit te Leuven. De naam van zijn leerstoel geeft goed aan in welk spanningsveld hij zich ook met dit boek bevindt. Aan de ene kant wil hij het christelijk geloof zoals het zich manifesteert in en bepaald wordt door verschillende contexten zo objectief mogelijk beschrijven. Dat is de benadering vanuit de godsdienstwetenschappen. Opgeleid als antropoloog is hij vertrouwd met daarvoor passende methodes. Aan de andere kant is hij als missioloog geïnteresseerd in de vraag hoe het christelijk geloof verspreid en bevorderd kan worden in die verschillende contexten en houdt hij zich bezig met de vraag in hoeverre de bijbelse boodschap aangepast mag of moet worden om goed overgebracht te kunnen worden. Dat spanningsveld vinden we ook terug in het drieluik waarvan het hier besproken boek het middelste deel is. Het eerste, in 2018 gepubliceerde boek is een antropologische verhandeling getiteld *Culturele normen en religieuze waarden. Een sociaal-culturele analyse van een onderzoeksmodel voor cultuurverschillen*. Het derde, nog te verschijnen deel zal een missiologische benadering bevatten. Met behulp van de in het eerste boek ontwikkelde methode wordt in *Het Woord in beeld en taal: De contextualisatie van het christelijk geloof* de invloed van de culturele contexten op het christelijk geloof nader in kaart gebracht. Boersema omschrijft het zelf zo: “het boek [is] bedoeld als een verdiepende uitleg van contextualisatie, om de achtergronden toe te lichten en de diversiteit van bijbeluitleg te begrijpen op het niveau van culturele diversiteit” (p. 20). Contextualisatie vat hij op (volgens de godsdienstwetenschappelijke definitie) als “de vertaling van Bijbel teksten [sic] en passages naar een andere culturele context dan de oorspronkelijke tekst, waarbij gebruik gemaakt wordt van woorden, symbolen, de syntax van een zin of een verzameling van zinnen, en verschillen in wereldbeelden” (p. 359). In dit boek gaat het dan vooral om een onderzoek naar de manier waarop dat gebeurt en wordt – anders dan deze definitie suggereert – zelf geen vertaalpoging ondernomen. Enigszins verwarrend is daarbij dat hij eerder aankondigde dat het derde boek zal gaan “over de hermeneutiek of uitlegkunde van de Bijbel” en “dieper in [zal gaan] op welke manier de culturele diversiteit een significante rol speelt in de bijbeluitleg” (p. 12). Dat laatste is toch juist ook in dit tweede deel aan de orde? Waarschijnlijk is het dan zo bedoeld dat dit tweede deel van het drieluik meer beschrijvend is en het laatste deel meer evaluerend zal zijn.